

Ἡ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚῆ ἩΘΙΚῆ ΤΕΛΕΙΟΤΗΤΑ ΩΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚῆ ΑΦΎΠΝΙΣΗ ΤΟΥ ΥΠΟΔΟΥΛΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ**

Κωνσταντίνος Μαντζανάρης*

Καθηγητής Σύμβουλος,
 Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου,
 Τακτικό Μέλος «Ι.Ε.Θ.Π – Πάτρας»

Περίληψη:

Η καταγραφή της ιστορίας των ιδεών αποτελεί μια διαρκή διεργασία πνευματικών αρμογών επί των συγκείμενων αξιολογικών προτάσεων τους, που αναδεικνύει την πορεία του πνεύματος στην ιστορία. Συγκεκριμένα, η πρόσληψη της ορθόδοξης παράδοσης κατά την αφύπνιση του υπόδουλου ελληνισμού διαμόρφωσε εκείνα τα ηθικά και αγωνιστικά πρότυπα αποτυπώνοντας την ανοικτότητα του ελληνικού πνεύματος. Ειδικότερα, η ηθική τελειότητα, όπως τέθηκε κατά την διαλεκτική της ορθοδοξίας με τα πνευματικά ρεύματα της εποχής, προέβαλλε ένα νέο παράδειγμα βίου συντελώντας στην ανάδειξη της οικουμενικής διάστασης αλλά και στην ανοικτότητα της χριστιανικής οπτικής της Ανατολής. Πρόκειται για την διαρκή αναζήτηση τρόπων έκφρασης της πνευματικότητάς προάγοντας ένα πολυσήμαντο αισθητικό αποτέλεσμα.

Article info:

Received: January 15, 2022
 Correction: March 9, 2022
 Accepted: April 2, 2022

Λέξεις Κλειδιά:

Χριστιανισμός,
 Ηθική,
 Τέλος,
 Επιστήμη,
 Φιλοσοφία,
 Πνεύμα,
 Μανδακάσης,
 Βούλγαρης.

Στην παρούσα μελέτη θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε όψεις των τρόπων της αφύπνισης του υπόδουλου ελληνισμού κατά την χρονική περίοδο 1800-1821. Περισσότερο ειδικά θα αναφερθούμε στην συνεισφορά της ορθόδοξης πνευματικότητας στον διάλογο με την επιστήμη και την τέχνη αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αυτή η οικουμενική διάσταση της ορθοδοξίας συνέβαλλε στην αφύπνιση του υπόδουλου ελληνισμού. Σε μια περίοδο δηλαδή όπου οι Έλληνες ευρίσκοντο υπό τον ζυγό των κατακτητών, η επαναστατική φλόγα αρχίζει και διαδίδεται μέσα από την ανοικτότητα ποικίλων πνευματικών μορφών, μία εκ των οποίων μπορεί να θεωρηθεί και η ορθόδοξη παράδοση ως πηγή άντλησης ηθικών και εν ταυτώ αγωνιστικών προτύπων, η οποία διαμορφώνει χώρους διαλόγου με τα φιλοσοφικά και επιστημονικά ρεύματα της Ευρώπης και με την ποίηση.

** Εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο του *Ιδρύματος Εθνικού και Θρησκευτικού Προβληματισμού* και του *Περιοδικού SingiLogos – Πανεπιστημίου Singidunum - Βελιγραδίου* για τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση (7/11/2021).

Να σημειώσουμε εκ προοιμίου ότι οι Έλληνες λόγιοι της εποχής συγγράφουν κείμενα επιστημονικού και φιλοσοφικού ενδιαφέροντος, τα οποία δεν έχουν αξιοποιηθεί ερευνητικά ακόμη ως προς τις κριτικές εκδόσεις τους, εγγράφοντας παράλληλα και έναν ιδιαίτερο λόγο, κατά την ποικιλία ύφους και θεματικών, στη συζήτηση η οποία θα λάβει χώρα κατά την ευρωπαϊκή –με την ευρεία σημασία του όρου- αναγέννηση. Πρόκειται για καταγραφή της ιστορίας των ιδεών, η οποία διαχέεται μέχρι και σήμερα και αναδεικνύει επιμέρους όψεις των τάσεων και των ρευμάτων που καταγράφηκαν κατά την περίοδο από την Άλωση μέχρι και την εξέλιξη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού¹.

Οι λόγιοι αυτοί έχουν συνειδητοποιήσει ότι η απελευθέρωση του Γένους αποτελεί μια επαναστατική συνθήκη, που θα προέλθει τόσο από το σώμα όσο και, κυρίως, από την ψυχή, από το πνεύμα και την ηθική. Η ηθική τελειότητα, λοιπόν, αποτελεί μια προκείμενη της επαναστατικής έγερσης, αφού η χαλιναγωγή των παθών και των αδυναμιών και η στόχευση της τελείωσης θέτουν ένα νέο πλαίσιο ανάτασης προς το θείο. Μια ανάταση που κατατείνει από τη μια στο θείο αλλά από την άλλη επιστρέφει στον κόσμο για να επιτελέσει ένα ιερό καθήκον, αυτό της απελευθέρωσης. Ο επαναστάτης παλεύει με τις λάσπες της ιστορίας του για να αντικρύσει το τέλος... τη γη της επαγγελίας στο πέρας της πορείας του. Πρόκειται για μια πορεία, η οποία ακολουθεί το πνεύμα της ανθρώπινης ύπαρξης προς την ανατολή της ελευθερίας... εκεί όπου η επανάσταση δικαιώνει το αγωνιστικό και πιστό σε αναλλοίωτες αξίες και ιδανικά ήθος του ανθρώπου.

Εστιάζοντας στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, ως εκ των ανωτέρω, θα αναφερθούμε στον ρόλο του Ευγένιου Βούλγαρη (1716-1806) ως προς την διάνοιξη των πνευματικών αρμογών με τις επιστημονικές ζυμώσεις που λαμβάνουν χώρα κατά την εποχή δραστηριοποίησής του αλλά και με τον μαθητή του Θωμά Μανδακασή (1709-1796), ο οποίος θέτει την ποίηση ως μέσο επικοινωνίας των αρχών της χριστιανικής πίστης και ηθικής², συγκροτώντας έναν ανοικτό διάλογο με τις ιδέες της εποχής του αλλά και με το προαναφερόμενο τέλος της πορείας του ανθρώπου.

Κατά δεύτερο το τμήμα της μελέτης μας θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνεται η πνευματική αυτοσυνειδησία του Ελληνισμού, προκειμένου να αναδειχθούν επιμέρους διαστάσεις της πνευματικής ατμόσφαιρας της περιόδου που εξετάζουμε.

Με βάση τις ανωτέρω πνευματικές συνδιαμορφώσεις τίθεται εκ προοιμίου εκποδών η όποια τρόπον τινά μανιχαϊστική θεώρηση θεολογίας και επιστήμης, καθώς συντάσσεται ένα νέο παράδειγμα βίου απέναντι στις συντηρητικές αντιλήψεις περί μιας μονότροπης εκδοχής της ορθοδοξίας, άποψη η οποία βεβαίως και δεν μπορεί να παραβλεφθεί, με την επισήμανση ωστόσο των όποιων σκοπιμοτήτων μπορεί να εξυπηρετεί κατά την δεδομένη χρονική συγκυρία ή των όποιων παρερμηνειών στις οποίες υπόκειται λόγω της αμάθειας, της ημιμάθειας ή και των εσκεμμένων συγκαλύψεων των πραγματικών

1 Ματσούκας 2000, 192: «Ο ελληνικός Διαφωτισμός σχεδόν στην πλειονότητά του, βασιζόμενος στην αστική τάξη των εμπόρων και των διανοουμένων, είναι σταθερά προσανατολισμένος προς τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, προς τον εθνικισμό και τα ιδεώδη των κρατών της Δύσης, κυρίως της Γαλλίας, και μάχεται ν' αναστήσει το υπόδουλο Γένος εμψυώνοντας σ' αυτό, με κηρύγματα, οργανώσεις και μεταρρυθμίσεις στην παιδεία, τα ευρωπαϊκά ιδανικά».

2 Ματσούκας 2002, 575: «Προσωπικά πολλές φορές εντοπίζω υψηλότερη και μεστότερη θεολογία, ακόμη και ως συνέχεια της παράδοσης, σε έργα ποιητών, μυθιστοριογράφων, μουσουργών κτλ. Παρά σε θεολογικές μελέτες και έργα διανοουμένων».

κατευθύνσεων τις οποίες έχει εδώ και αιώνες θέσει. Θα επιχειρηθεί, με άλλους λόγους, ν' αναδειχθεί η οικουμενική διάσταση αλλά και η ανοικτότητα της χριστιανικής οπτικής της Ανατολής, η οποία αναζητά τρόπους έκφρασης της πνευματικότητάς προάγοντας ένα πολυσήμαντο αισθητικό αποτέλεσμα³. Διαμορφώνεται, ως εκ τούτου, ένας διάλογος, ο οποίος ορθοτομεί επί των κείμενικών ρευμάτων παράγοντας τις αναγκαίες πνευματικές ώσεις, προκειμένου να διατηρηθεί η φλόγα της επανάστασης, αλλά και να αναπτυχθεί ένα νέο παράδειγμα ηθικής τελειώσεως. Πρόκειται, εν τέλει, για την συγκρότηση της εθνικής συνειδήσεως που διέρχεται από την ηθική συνειδητοποίηση καλλιεργώντας επαναστατικές και φιλελεύθερες αντιλήψεις σε έναν εν κινήσει πορευόμενο πολιτισμό.

Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΙΔΕΩΝ (1750-1800).

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα πραγματοποιείται ένας πλουτισμός της φιλοσοφικής και επιστημονικής παιδείας, η ζύμωση του οποίου τοποθετείται χρονικά στις προηγούμενες ιστορικές φάσεις της νεώτερης εποχής, συστηματοποιώντας τη συζήτηση του φιλοσοφικού στοχασμού⁴. Το κίνημα Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ευρίσκεται ήδη σε εξέλιξη διαμορφώνοντας μια πνευματική στάση απέναντι σε δογματικές παραδοχές του παρελθόντος. Καταγράφονται αμφισβητήσεις για την πολιτική εξουσία αλλά και, σε καθαρά επιστημονικό επίπεδο, το απόλυτο κύρος του αριστοτελισμού. Η φιλοσοφική σκέψη και η επιστημονική έρευνα αυτονομούνται όλο και περαιτέρω, διαμορφώνοντας μια νέα οπτική των σχέσεων πίστης και γνώσης. Οι Έλληνες λόγιοι καθίστανται κοινωνοί των γνωστικών και των κοινωνικο-πολιτικών ιδεωδών της Δύσης, κομίζοντας ένα πνεύμα κοσμοπολιτικού ανθρωπισμού, το οποίο συμβάλει στη μετακένωση ιδεών στην παιδεία του Γένους. Κατ' αυτόν τον τρόπο και η φιλοσοφική σκέψη διευρύνει την αναφορά της σε επιμέρους επιστημονικά πεδία προσλαμβάνοντας κοινωνικές και πολιτικές επιρροές.

Σημαντική πνευματική προσωπικότητα αυτής της εποχής αποτελεί ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο οποίος αναπτύσσει διδακτικό (1742-1761), εκδοτικό⁵ αλλά και μεταφραστικό⁶ έργο σε φιλοσοφικά και επιστημονικά κείμενα της εποχής του, τα οποία και θα αποτελέσουν κύρια διδακτικά εγχειρίδια. Σε ένα περιβάλλον όπου εμφανίζονται νέα πολιτιστικά πρότυπα με το αίτημα της πνευματικής ανανέωσης, ο Βούλγαρης ήταν αυτός που συνέχισε τη συμπόρευση πίστης και γνώσης εντάσσοντας πολλά στοιχεία φιλοσοφικού και επιστημονικού περιεχομένου στα διανοητικά προϊόντα της εποχής αλλά παραμένοντας προσηλωμένος στις αλήθειες της χριστιανικής πίστης⁷.

3 Ματσούκας 2002, 576: «Και μια επιτροχάδην ανάγνωση πατερικών, λειτουργικών και συναξαριακών κειμένων αν κάνει κανείς, ευθύς αμέσως θα αντιληφθεί τις αισθητικές κατηγορίες, με τις οποίες διατυπώνονται θεωρητικά και πρακτικά νοήματα».

4 Πέτσιος 2001, 9: «Περί τα μέσα του δεκάτου ογδόου αιώνα (1740-1760) εδραιώνεται στον ελληνικό χώρο η πειραματική φιλοσοφία, χάρη στη φιλοσοφική παρουσία του Ευγενίου Βούλγαρη (1716-1806), του Νικολάου Ζερζούλη (1710-1773) και του Νικηφόρου Θεοτόκη (1731-1800)». Πρόκειται για ένα ρεύμα, το οποίο εξέφραζε και θεολογικές συνδηλώσεις σύμφωνα με το νευτώνειο πρόγραμμα, όπως είχε ήδη ερμηνευτεί από τον Βολτέρο. Εξεφράζετο παράλληλα και μια νέα ανάγνωση των θεωρητικών μετατοπίσεων όπως έλαβαν χώρα κατά τον ευρωπαϊκό στοχασμό ως προς την αναίρεση των ισχυουσών επιστημονικών ερωτηματοθεσιών. Ζητούμενο αποτελεί πλέον πειραματική διακρίβωση των ενεργούντων της φύσεως πράγματα.

5 Πασχαλίδης 2018, 613-635.

6 Πέτσιος 2018, 269-328.

7 Πατηνιώτης 2004, 97: «Υπό αυτήν την έννοια, η Ορθόδοξη χριστιανική πίστη και ο κορυφαίος νεοαριστοτελισμός είναι δυο πνευματικές παραδόσεις που κατέχουν εξέχουσα θέση στη νέα συνθήκη». Βλ. και Τατάκης 1953, 28: «Στον τομέα τούτον ο Βούλγαρης ανήκει ολοκληρωτικά στην παράδοση της Ανατολικής Εκκλησίας, συνεχίζει το Βυζάντιο. Από τους θησαυρούς της βυζαντινής θεολογίας αντλεί, το βυζαντινό μυστικισμό αναπνέει».

Επιχειρώντας να επαναπροσδιορίσει κατά έναν τρόπο που θα συμβαδίζει με τα νέα δεδομένα το ήδη αναγνωρισμένο κορυφαίο πνεύμα⁸, εγκαινιάζει κατά έναν τρόπο τη «νεότερη φιλοσοφία του Ελληνικού Διαφωτισμού», στο πλαίσιο της οποίας όμως διαμορφώνεται μια γόνιμη διαλεκτική με τον αρχαιοελληνικό στοχασμό⁹.

Μετέρχεται, με άλλους λόγους, των επιστημονικών αναζητήσεων αλλά και της πνευματικής ελευθερίας¹⁰, θέτοντας ένα γόνιμο πεδίο σκέψης και πολιτικής συνειδητοποίησης και διευρύνοντας τον ορίζοντα των φιλοσοφικών ερωτηματοθεσιών¹¹. Στο ίδιο πνεύμα κινούμενοι και οι μαθητές του, επεξεργάζονται τις αντιλήψεις του, αναπτύσσοντας τη σκέψη κατά τον κριτικό αναστοχασμό τους. Βεβαίως, στις ανωτέρω εν μέρει προοδευτικές αντιλήψεις καταγράφονται και συντηρητικού τύπου αντιδράσεις και διαφωνίες από μαθητές του (π.χ. Αθανάσιος ο Πάριος (1721-1813), Σέργιος Μακραιός 1740-1819), οι οποίοι του προσάπτουν, μεταξύ άλλων, κυρίως την ιδεολογική εξάρτησή του από τη Δύση¹².

Μεταξύ των μαθητών του¹³ συγκαταλέγεται και ο ιατροφιλόσοφος Θωμάς Μανδακάσης¹⁴, ο οποίος διατήρησε και επέτεινε τη διαλεκτική του δασκάλου του με τις επιστήμες κυρίως της Ιατρικής¹⁵ –καθώς συγκαταλέγεται στους Έλληνες ιατρούς της προεπαναστατικής περιόδου, οι οποίοι επιχειρούν να μεταφέρουν τα αντίστοιχα επιστημονικά επιτεύγματα της Δύσης στον ελλαδικό χώρο–, αλλά και της Φιλοσοφίας, της Θεολογίας και της Ψυχολογίας¹⁶, συνδράμοντας κατά το μάλλον στο γόνιμο της έρευνας και, κυρίως, της πνευματικής ανάτασης του ελληνικού γένους. Αυτή ακριβώς η στόχευσή του κατέστη οινόε αυτοσκοπός: ο διακαής πόθος του είναι η πατρίδα. Ειδικότερα, αφενός, κατά τα έτη των σπουδών του στην Λειψία, να επιστρέψει σε αυτήν και, αφετέρου, στην συνέχεια να καταθέσει τον οπλισμό των γνώσεών του στον βωμό του πνευματικού φωτισμού των υπόδουλων συμπατριωτών του.

8 Μαραζόπουλος 2009, 453: «Με άλλα λόγια, ο Κερκυραίος διδάσκαλος για τη διερεύνηση των οντολογικών ζητημάτων που τον απασχολούν στο έργο του, βασίζεται στη σχετική αριστοτέλεια διδασκαλία, την οποία διευρύνει με παρατηρήσεις και θέσεις ή απόψεις ιστορικοφιλοσοφικού και συστηματικού χαρακτήρα».

9 Πατηνιώτης 1999, 176-177.

10 Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη 2001, 37-39: «η ελευθερία που προβάλλει εδώ είναι κυρίως η των θεολόγων και εκκλησιαστικών... μία θεολογικών προϋποθέσεων ελευθερία της ψυχής, αυτοπεριοριζόμενη και προκύπτουσα από την πάλη του πνεύματος και του σώματος».

11 Πέτσιος 2006, 41: «Η διδασκαλία του Βούλγαρη στα σημαντικότερα κέντρα του υπόδουλου ελλητισμού λειτουργεί ως καταλύτης στο επίπεδο των ιδεών και το έργο του, που ουσιαστικά συγκροτείται στο συγκεκριμένο χρονολογικό και τοπογραφικό πλαίσιο, μεταβάλλει τον ορίζοντα της φιλοσοφικής ερωτηματοθεσίας».

12 Πατηνιώτης 2007, 73-74: «Προς τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, λοιπόν, κάνει την εμφάνισή του ένα ρεύμα σκέψης, το οποίο θα μπορούσαμε να το ονομάσουμε «θρησκευτικό αντικορυδαλισμό» και το οποίο είτε απορρίπτει αναφανδόν «τη συσχέτιση του χριστιανικού ελλητισμού με τον αρχαίο» είτε αναζητά μια πιο σύμφωνη με τη χριστιανική ανάγνωση του Αριστοτέλη». Βλ. και Ματσούκας 1985, 26.

13 Ο Θωμάς Μανδακάσης σπούδασε πλησίον του Ευγενίου Βουλγάρεως κατά τα έτη 1716-1806. Σημειωτέον ότι ο δάσκαλός του τον επαινεί για την προσήλωσή στη Φιλοσοφία. Βλ. σχετικά, Βούλγαρης αφξστ', 6r: «Παιδείας τε τής άλλης, και φιλοσόφων μαθημάτων εϋ ἤκων [...]».

14 Ως προς τον βίο του Καστοριανού λόγιου, βλ. ενδεικτικά Σαθάς, 1868. Τεμπέλης 2018.

15 Πρόκειται για την πρώτη διδακτορική διατριβή στην Ιατρική επιστήμη σε δίγλωσση εκδοχή (Ελληνικά-Λατινικά). Βλ. σχετικά Δημ. Καραμπερόπουλος, Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο (1745-1821), Βιβλιοθήκη Ιστορίας της Ιατρικής αρ. 1, εκδ. Αθ. Σταμούλη, Αθήνα 2003, σελ. 40-41.

16 Σημειωτέον ότι η Ψυχολογία δεν έχει ακόμη αναγνωριστεί ως αυτόνομη επιστήμη, αλλά αναγιγνώσκεται με φιλοσοφική οπτική. Προς αυτήν την κατεύθυνση κινείται και η Θεολογία, αφού η «λογική και άυλος και άθανατος ψυχή» αποτελεί όρο του κατ' εικόνα και του καθ' ομοίωσιν του Δημιουργού της (Μανδακάσης, Σύγγραμμα, 18).

Προς αυτήν την κατεύθυνση επιχειρούμε να εξετάσουμε τον ποιητικό λόγο του (1766), στον οποίο ανιχνεύεται το εγχείρημά του να εμπνεύσει με θεολογικούς και φιλοσοφικούς όρους ένα γένος το οποίο έχει ανάγκη να καθοδηγηθεί ώστε να διεκδικήσει την ελευθερία του. Και, καθώς η έννοια της «ελευθερίας» διέρχεται της πνευματικότητας και παραπέμπει σε τρόπους ανάδειξης τόσο της ατομικής όσο και της συλλογικής ταυτότητας υπό τις θεμελιώσεις μίας συμπεριφοράς που θα εναρμονίζεται με την ανθρώπινη φύση, η οποία εδράζεται στον λόγο ως τρόπο έκφρασης-εκφοράς των εσωτερικών λογικών διεργασιών, ο Μανδακάσης επιχειρεί να καθοδηγήσει μέσα από τα γραφόμενά του ακριβώς σε αυτό το αριστοτελικό τω τρόπω τέλος. Ένα τέλος το οποίο τοποθετείται εξ ολοκλήρου στο πλαίσιο της ηθικής. Επομένως, η αναζήτηση και η παρακίνηση του Καστοριανού λογίου αναδεικνύει ό,τι θα ορίζαμε ως την ηθική εκείνη τελειότητα την οποία το ελληνικό γένος χρειάν έχει κατά την περίοδο που εξετάζουμε, ώστε να πραγματώσει -ή, σε πρώτο επίπεδο, να ενεργοποιηθεί ώστε να πραγματώσει- την ανεξαρτησία του.¹⁷

Διεισδύοντας στον ποιητικό λόγο του, καθίσταται σαφές ότι ο Μανδακάσης εξαρχής προτάσσει ένα ελεύθερο πνεύμα, απαλλαγμένο από τις μηχανιστικές αναλύσεις της αριστοτελικής φιλοσοφίας, το οποίο θέτει ως προτεραιότητα τη δύναμη που παρέχει ο «καρδιογνώστης»¹⁸ Θεός στον άνθρωπο να προσεγγίζει τόσο τον υλικό κόσμο όσο και την αλήθεια που ευρίσκεται στα αγαθά που έχουν θεϊκή προέλευση. Στο ποίημά του «Περί της ημάς του Θεού αγάπης» εκφράζει την πρόνοια του Θεού για τους ανθρώπους, διότι σε «εμάς έχει την ακοήν, και όλο του το βλέμμα»¹⁹ αλλά και τη θυσία Του, η οποία μας τρέφει αιωνίως²⁰.

Αυτός ο αγαθός και αμνησίκακος Θεός²¹ συμπονάει²² «για να μάς ευγάλη όλους, απ' των κακών τα βάθη»²³. Σε αυτήν την πορεία του ο άνθρωπος καθίσταται δεκτικός της αγάπης Του, όταν προστρέχει σε Αυτόν «επειδή τότε λαμβάνει, των παθών του το κέρδος, κ' επιτυχαίνει του σκοπού, τ' αγαθού του το τέλος».²⁴

Ο Μανδακάσης, στη συνέχεια, στο ποίημά του με τίτλο «Δήσεις μετ' αινέσεως» αναδεικνύει το θείο φως προς τον άνθρωπο, στο οποίο αποτίνει (ο πονεμένος άνθρωπος) τις ελπίδες του για να ανακαλύψει την άνωθεν προερχόμενη κλήση²⁵. Ο πόνος, επιπροσθέτως, αποτελεί και τον τρόπο λύτρωσης από την τυραννία της ψυχής, προκειμένου ο άνθρωπος να ελευθερωθεί από τα δεσμά της σκλαβιάς²⁶. Το τέλος, με άλλους λόγους, διέρχεται από την λευτεριά της ψυχής, από την λευτεριά της τυραννίας προκειμένου να οδεύσει ο άνθρωπος προς την ελευθερία των κατακτητών.

17 Μανδακάσης 1766, 437-44. Ευχαριστούμε την συνάδελφο Λυδία Πετρίδου για τη μεταγραφή του κειμένου και τις πολύτιμες επισημάνσεις της ως προς την ατμόσφαιρα της περιόδου που επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε.

18 Μανδακάσης 1760, 171.

19 Μανδακάσης 1766, 438.

20 Μανδακάσης 1766, 438: «Και μ' αυτό και με το σώμα τ', διαπαντός μάς τρέφει».

21 Μανδακάσης 1766, 438: «Ότι αγαθός υπάρχει, αμνησίκακος είναι».

22 Μανδακάσης 1766, 438: «Ότι αυτός είναι μόνος, όπου πολλά μάς πονεί. Δεν υποφέρει δάκρυον, ναϊδή στο πρόσωπόν μας».

23 Μανδακάσης 1766, 438.

24 Μανδακάσης 1766, 439.

25 Μανδακάσης 1766, 440: «όθεν εις το θαυμαστόν σου, φως είχες μάς καλέση. Εσέν' αν δεν σε είχαμεν, σταις θλίψιαις βοηθόν μας, ζωντανούς μας κατέπινον, τα πλήθη των εχθρών μας».

26 Μανδακάσης 1766, 439: «Είναι ψυχής μας η σκλαβιά, κ' η σκληρά τυραννία. Αυτόν όπ' όλην την χαράν, της ψυχής μας την πέρνει, Κι' όλον τροπαίς λύπες ζημιαίς, και παιδεμούς μάς φέρνει».

Με ποίον τρόπο όμως καταφέρνει ο άνθρωπος να διέλθει προς την απελευθέρωση από τους κατακτητές; Το ζήτημα της ηθικής τελειώσεως που θίξαμε ανωτέρω αναδεικνύεται εδώ με ιδιαίτερη ένταση.

Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΥΤΟΣΥΝΕΙΔΗΣΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΩΣ ΤΟ ΚΑΙΝΟΝ ΤΗΣ ΟΥΚΟΥΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑΣ

Ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα –αλλά και νωρίτερα- διαγράφεται όλο και πιο εντεινόμενη μια πνευματική δραστηριότητα η οποία αποτυπώνεται σε διαφορετικά θεματικά πεδία εκφράζοντας μια σκέψη φιλοσοφικού και επιστημονικού χαρακτήρα. Οι Έλληνες λόγιοι της περιόδου θέτουν επιμέρους προβληματοποιήσεις διαλεγόμενοι με τις θεωρητικές προβολές του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Τόσο η φιλοσοφική σκέψη όσο και η επιστημονική γνώση καθίστανται φορείς ιστορικής συνειδητοποίησης προβάλλοντας το ιδεώδες της πολιτικής απελευθέρωσης. Συγκροτείται κατ' αυτόν τον τρόπο μια ιστορική συνείδηση, η οποία διαλέγεται με –και μάλιστα απαιτεί- την ηθική βελτίωση του ανθρώπου, εκφράζοντας μια πολιτική απελευθέρωσης από τον τουρκικό ζυγό.

Η πνευματική αυτοσυνειδησία του ελληνισμού αναζητείται μεταξύ άλλων και στο πλαίσιο των υπαρξιακών ερωτημάτων που τίθενται και οι απαντήσεις των οποίων συχνά αναδεικνύονται με βάση τη συνάντηση της αρχαιοελληνικής και της χριστιανικής προσέγγισης. Πρόκειται για μία συμπλοκή η οποία αποτυπώνει το εναγώνιο άθλημα ανάδυσης της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού γένους, μία κίνηση η οποία τροφοδοτείται από τους λογίους της εποχής στο εγχείρημά τους να φέρουν στο φως –ως να επρόκειτο για μία διαδικασία πλατωνικώ τω τρόπω ανάμνησης- του ήθους αυτού του λαού. Η αποκάλυψη της θείας παρουσίας ορίζει ένα εκτενές πεδίο, εντός του οποίου ο άνθρωπος δραστηριοποιείται απαντητικά διαλεγόμενος με τα κοινωνικά και τα πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής του προβάλλοντας το κατά περίσταση καινόν, υπό την έννοια της προοπτικής θέασης και δόμησης επί αυτής ενός αγώνα που θα ολοκληρωθεί με την επαναστατική κίνηση των Ελλήνων και, ακολούθως, την ίδρυση του Νέου Ελληνικού κράτους. Το καινόν δηλαδή που πρεσβεύεται αναζητείται σε ένα ένδοξο παρελθόν αρεταϊκών παρακαταθηκών, οι οποίες καλούνται να νοηματοδοτήσουν εκ νέου τις στοχεύσεις και διατυπώνοντας λόγο περί αρετών και περί στοχοθεσιών, η έννοια η οποία αναδεικνύεται εμπλέκει άμεσα την προσωπική και την συλλογική πρωτοβουλία. Δεν υπάρχει πλέον ούτε χώρος ούτε χρόνος για μοιρολατρικές θεωρήσεις. Οι όροι αποβλεπτικότητας, άρα, αναδύονται στο πεδίο του αυτεξουσίου του ανθρώπου, το οποίο ως –κατά την χριστιανική διδασκαλία- κατ' εικόνα χορηγία εκφράζει κατ' εξοχήν την ελλογότητα της θείας παρουσίας. Στο ίδιο πλαίσιο συλλογιστικής θα υποστηρίξαμε ότι πρόκειται «για τον Θεόν εκείνον ο οποίος αντιπροσωπεύει ένα δημοκρατικό πολιτειακό παράγοντα, τέτοιον ώστε, κινούμενος υπό τους κανόνες μιας διαφωτιστικής ώθησης, να οδηγεί τους παραλήπτες των σχεδιασμών του να καταστούν, σε ένα δεύτερο επίπεδο, και οι ίδιοι σχεδιαστές ή προσέτι δημιουργοί»²⁷. Όχι βεβαίως στο πεδίο της οντολογίας, αλλά στο πεδίο των κοινωνικών και των πολιτικών διαμορφώσεων.

27 Τερέζης 2021, 504.

Η ορθή διαχείριση αυτών των άνωθεν δοθεισών χορηγιών, η αναζήτηση της ηθικής τελειότητας –στον βαθμό βεβαίως στον οποίο είναι εφικτό- και η δόμηση τρόπων ζωής επί προτύπων εμπνευσμένων από μία εκ βαθέων απορρέουσα ηθική που στοχεύει να μεταλαμπαδεύσει τις θείες αξίες στο εκκοσμικευμένο πεδίο των ανθρώπινων αναφορών αποτελεί μία από τις σταθερές της χριστιανικής διδασκαλίας από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής της. Σε αυτό το πλαίσιο, τα έλλογα υποκείμενα καλούνται να αναδείξουν τους ποιοτικότερους εσωτερικούς όρους της ύπαρξής τους και να λειτουργήσουν υπό την σκέπη μίας συλλογικότητας προσανατολισμένης προς έναν κοινό σκοπό. Οι Πατέρες της Εκκλησίας, για παράδειγμα, απέκλεισαν κάθε ανταγωνιστική τάση, θέτοντας ως προτεραιότητα την προσευχή ακόμη και για τους εχθρούς. Προσηλωμένοι στη «λογικήν λατρεία»²⁸ οδηγούνται μέσω ενός διαλογικού γίγνεσθαι στη δημοκρατική συνειδητότητα. Ο Χριστιανισμός, ως εκ τούτου, δεν κινήθηκε στις ράγες των ιστορικών νόμων, αλλά συγκρότησε το θεολογείν στην προοπτική της δημοκρατικότητας, προάγοντας τις διαλεκτικές εξελίξεις της ιστορίας κατά το πνεύμα μιας οικουμενικότητας, η οποία αποκλείει τις ιεραρχίες και ενσωματώνει στους κόλπους κάθε ιδιαιτερότητα αυστηρά όμως υπό τους όρους της χριστιανικής αλήθειας, στην οποία ουδεμία αλλοίωση-παραχώρηση μπορεί να εκχωρηθεί, διότι δεν μπορεί να τεθεί στο πεδίο των διαπραγματεύσεων αλλά μόνον της (επι-)κοινωνίας του αυθεντικού μηνύματός της²⁹.

Οι λόγιοι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ίστανται έμπροσθεν του διαλόγου της επιστήμης και της θεολογίας συνεχίζοντας την οικουμενική αυτή διαδρομή του Χριστιανισμού που έχει ήδη χαραχτεί από αιώνες. Ευρίσκονται ενώπιον της περιπετειώδους διαδρομής της ιστορίας του πνεύματος αλλά και της περιπέτειας του πολιτισμού επικαλούμενοι τον ορθό λόγο ως προς την ανάγνωση της φυσικής πραγματικότητας. Είναι αυτοί που αναδεικνύουν την μεταφυσική ακεραιότητα στα ιστορικά σχήματα τροφοδοτώντας την πίστη και την ενότητα του εκκλησιαστικού βίου ως αποτύπωση της ενότητας των τριών θείων Προσώπων.

Τόσο ο Βούλγαρης όσο και ο Μανδακάσης κινούνται επιστημονικά και αφυπνιστικά διατηρώντας τις χριστιανικές κατευθύνσεις τους και επιχειρώντας να δομήσουν ένα συγκεκριμένο ήθος το οποίο θα ανατείνει την εσωτερικότητα και θα την ωθήσει να διεκδικήσει για την συλλογικότητα. Κατ' αυτό το σκεπτικό και η τελείωσις καθίσταται ο τρόπος ενότητας του γένους σε μία δεδομένη ιστορική περίοδο με συγκεκριμένες απαιτήσεις. Η θεία συνδρομή ουδόλως απεμπολείται. Αντιθέτως, αναζητείται η θεία πρόνοια και ταυτόχρονα το εκ του θείου εκείνο χορηγηθέν ιδίωμα το οποίο θα λειτουργήσει απελευθερωτικά από τις σκιές των παθών και των αδυναμιών, των όποιων δεσμών είτε εσωτερικών είτε κοινωνικο-πολιτικών. Ο Έλληνας υπό εξέταση ιστορικής περιόδου καλείται μέσα από τις προτροπές της ποίησης του Μανδακάση να ατενίσει –πατερικώ τω τρόπω- μετά των γεγυμνασμένων αισθητηρίων του³⁰ το φως που θα τον οδηγήσει στο ξέφωτο της λευτεριάς... εκεί όπου τα θραύσματα του κατακτητικού ζυγού μετασχηματίζονται σε φορέα αφύπνισης απέναντι στην υποδούλωση³¹.

28 Ωριγένης 15, 66.7.

29 Ματσούκας 2002, 559: «...το πνεύμα της Εκκλησίας κινείται στις διαστάσεις της *καθολικότητας* και της *οικουμενικότητας*».

30 Νύσσης PG 44, 197C.

31 Ματσούκας 2000, 211: «...η μακραίωνη υποδούλωση των Ελλήνων από τους Τούρκους δεν συντέλεσε στην αλλοίωση και στην αφομοίωσή τους από τον κατακτητή εξαιτίας της διαφοράς, ως προς τη θρησκεία, που χώριζε τον Έλληνα από τον Μωαμεθανό. Και φυσικά η θρησκεία δεν πρέπει να νοηθεί ξέχωρη από τον συνολικό λαϊκό πολιτισμό, τους θεσμούς, την οποιαδήποτε παιδεία και όλα τα ήθη και τα έθιμα».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βούλγαρης Ευγένιος (1766): *Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα*. Ἐν Λειψία τῆς Σαξονίας.
- Γλυκοφρύδη – Λεοντσίνη Αθανασία (2001): *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία – Θέματα Πολιτικῆς καὶ Ἠθικῆς*, Εκδόσεις Συμμετρία, Αθήνα.
- Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, PG 44, (123A-256C).
- Καραμπερόπουλος Δημήτριος, (2003): *Ἡ ἱατρικὴ ευρωπαϊκὴ γνῶση στὸν ἐλληνικὸ χῶρο (1745- 1821)*, Εκδόσεις Αθ. Σταμούλη, Αθήνα.
- Μανδακάσης Θωμάς, (1766): *Ταῦτα δὲ ἐστιχούργησε, Θωμᾶς ὁ Μανδακάσης, Εἰς δόξαν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μετ' εὐλαβείας πάσης*. Κ.-Κ. Δαπόντες, Καθρέπτης Γυναικῶν. Βιβλίον Πρῶτον. Ἐν ᾧ φαίνονται γραφικῶς αἱ ἐν τῇ παλαιᾷ γραφῇ περιεχόμεναι σποράδην ἱστορίαι κακῶν τε καὶ καλῶν γυναικῶν. Συντεθεῖσαι μὲν, καὶ στιχουργηθεῖσαι παρὰ Κωνσταντίνου Δαπόντε. τοῦ μετονομασθέντος Καισαρίου. Προσφωνηθεῖσαι δὲ τῇ ἐκλαμπροτάτῃ, καὶ εὐσεβεστάτῃ δόμνῃ πάσης μολδοβλαχίας Κυρία Κυρία Ἑλένη Μαυροκορδάτη. Τὰ νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθὲν δαπάνῃ τοῦ τιμιωτάτου κύρ Κωνστῆ Ἀβράμη Νεοχωρίτου, Βρεϊτκόπφ: Ἐν Λιψία τῆς Σαξονίας.
- Μανδακάσης Θωμάς (1760): *Περὶ τῶν ἀοράτων διὰ τῶν ὀρατῶν ἐννοουμένων πραγμάτων, καὶ περὶ τῶν αὐτῶν διὰ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν εἰς αἴσθησιν πιπτόντων καὶ γινωσκομένων πραγμάτων*, παρὰ Ἰωάννη Γόττλοπ Ἐμμανουήλ, Βρεϊτκόπφ, Ἐν Λιψία τῆς Σαξονίας.
- Μαραζόπουλος Χρήστος (2009): *Ἡ Οντολογία τοῦ Ευγένιου Βουλγάρεως*, Ευγένιος Βούλγαρης. Κανάκη: Αθήνα. 445-459.
- Ματσούκας Νίκος (2002): *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Αρχαίας Ἑλληνικῆς - Βυζαντινῆς - Δυτικοευρωπαϊκῆς*. Με σύντομη εἰσαγωγή στη φιλοσοφία, Εκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη.
- Ματσούκας Νίκος (2000): *Πολιτισμὸς αὐρας λεπτή*, Εκδόσεις Το Παλίμψιστον, Θεσσαλονίκη.
- Ματσούκας Νίκος (1985): *Ἑλληνορθόδοξη παράδοση καὶ δυτικὸς πολιτισμὸς. Στὰ πλαίσια τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, Εκδόσεις Μήνυμα, Θεσσαλονίκη.
- Πασχαλίδης Συμεών (2018): *Ὁ Ευγένιος Βούλγαρης ὡς ἐκδότης πατερικῶν κειμένων, Ευγένιος Βούλγαρης. Ὁ homo universalis τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. 300 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του (1716-2016)*, Ακαδημία Αθηνῶν - Ι. Μ.Μ. Βατοπαιδίου: Αθήνα. 613-635.
- Πατηνιώτης Μανώλης (2007): *Ευσεβὴς ἐπιστήμη: Ὁ Νεῦτωνα* στὴν Ὀρθόδοξη Ανατολή τοῦ 18^{ου} αἰῶνα: Ὀρθοδοξία. Ἔθνος καὶ ἰδεολογία. Ἴδρυμα Μωραΐτη: Αθήνα. 63-82.
- Πατηνιώτης Μανώλης (1999): *Ὅταν ὁ Ευγένιος Βούλγαρης προλογίζει τὸν Θεόφιλο Κορυδαλλέα*. Νεύσις 8. Εκδοτικὴ Αθηνῶν Α.Ε.: Αθήνα. 171-177.
- Πατηνιώτης Μανώλης (2004): *Ανατέμνοντας τὴν αἰωνιότητα*. Δευκαλίων 22-1. 95-125.
- Πέτσιος Κωνσταντίνος (2001): *Ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸν 15^ο ἕως τὸν 19^ο αἰῶνα: Διάγραμμα ἱστοριογράφησης*. Τα νέα τοῦ Κ.Ε.ΝΕ.Φ. 8. Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων: Ἰωάννινα. 1-16.
- Πέτσιος Κωνσταντίνος (2018): *Ἡ μετοχέτευση τῆς ευρωπαϊκῆς φιλοσοφίας στὴ νεοελληνικὴ σκέψη μὲσω τῶν μεταφράσεων: Ἡ συμβολὴ τοῦ Ευγένιου Βούλγαρη*. Ὁ homo universalis τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ 300 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του (1716-2016). Ακαδημία Αθηνῶν, Ἱερά Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου: Αθήνα. 269-328.
- Πέτσιος Κωνσταντίνος (2006): *Ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15^{ου} αἰῶνα μέχρι τὸ 1821*. Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων 8. Δομὴ: Αθήνα. 327-329.
- Σαθάς Κωνσταντίνος (1868): *Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων ἐθνεγεργασίας (1453-1821)*, Ἐν Αθήναις.
- Τατάκης Βασίλειος (1953): *Σκούφος, Μηνιάτης, Βούλγαρις, Θεοτόκης*, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.

Τεμπέλης Ηλίας (2018): *“τὰ ἀπάνθρωπα ξυλίσματα καὶ ὑβρίσματα”*: Θωμάς Μανδακάσης, ο πρώτος παιδαγωγός του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ξενοφών 3. 100-112.

Τερέζης Χρήστος (2021): *Ανιχνεύσεις στον χριστιανισμό της Ανατολής. Προ-βυζαντινές και βυζαντινές εκρήξεις της πνευματικότητας*, Εκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη.

Ωριγένης (1990): *Εἰς τὸ κατὰ Λουκάν*, Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων και Εκκλησιαστικῶν Συγγραφέων 15, Εκδόσεις Αποστολική Διακονία, Αθήνα.

CHRISTIAN MORAL PERFECTION AS A SPIRITUAL AWAKENING OF ENSLAVED HELLENISM

Summary:

Based on what we have investigated in this study, we could draw the following conclusions: The awakening of the enslaved Genus is neither an academic nor exhortative approach offered by the scholars of that time to the Greeks with enthusiastic characteristics, but a laborious rebirth of selfhood which gradually passes through the moral perfection.

The terms in which this rebirth is accomplished are related to the active developing course of man towards the formation of a quality ethos, incorporating all virtues, which come from the Greek philosophy and have been renovated by the Christian teaching. That is to say, this ethos is not just about a virtuous life according to an abstract code of ethics or a legal standardization of behavior, but extends to that existential unity which is based on Christian archetypes on which individual life styles will be founded. A number of scholars of the pre-revolutionary period attempted to shed light on these archetypes by getting to the point of freedom, after having reading it, in existential terms. Both Eugenios Voulgaris and Thomas Mandakasis faced the political and cultural context of their time, putting forth the Christian openness of the Eastern Church as both a reading of the aspects of metaphysics of immanence and the endless divine providence that is eternally offered to God's self-determining creature. However, they mostly emphasized the freedom of spirit according to Christian standards as a main component of the existential unity and perfection of man.

Keywords:

Christianity,
Ethics,
Telos,
Science,
Philosophy,
Spirit,
Mandakasis,
Voulgaris.